

December 2018

Możliwości wykorzystania metody przewodnikowej w badaniach nad ewolucją miejskiej przestrzeni turystycznej w krajach Maghrebu

Maciej Kałaska

Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Zakład Geografii Regionalnej Świata,
m.kalaska@uw.edu.pl

Follow this and additional works at: <https://digijournals.uni.lodz.pl/turyzm>

Recommended Citation

Kałaska, Maciej (2018) "Możliwości wykorzystania metody przewodnikowej w badaniach nad ewolucją miejskiej przestrzeni turystycznej w krajach Maghrebu," *Tourism / Turyzm*: Vol. 28 : Iss. 2 , Article 4.

DOI: <https://doi.org/10.18778/0867-5856.28.2.02>

Available at: <https://digijournals.uni.lodz.pl/turyzm/vol28/iss2/4>

This Article is brought to you for free and open access by the Social Sciences Journals at University of Lodz Research Online. It has been accepted for inclusion in *Tourism / Turyzm* by an authorized editor of University of Lodz Research Online. For more information, please contact agnieszka.kalowska@uni.lodz.pl.

„Turizm” 2018, 28/2

Maciej Kałaska

ORCID 0000-0002-9800-3247

Uniwersytet Warszawski

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

Zakład Geografii Regionalnej Świata

m.kalaska@uw.edu.pl

**MOŻLIWOŚCI WYKORZYSTANIA METODY PRZEWODNIKOWEJ
W BADANIACH NAD EWOLUCJĄ MIEJSKIEJ PRZESTRZENI
TURYSTYCZNEJ W KRAJACH MAGHREBU**

Abstrakt: Badania nad ewolucją przestrzeni turystycznej w miastach Maghrebu są utrudnione, ponieważ dostępność do danych zastanych jest ograniczona, a ich wiarygodność wątpliwa. Metoda przewodnikowa, opracowana przez S. LISZEWSKIEGO (1999), jest jednym ze sposobów, które umożliwiają analizę tej przestrzeni. Głównym celem niniejszego opracowania jest wskazanie zalet i ograniczeń wykorzystania tej metody w analizie przemian miejskiej przestrzeni turystycznej w Maghrebie. W artykule przedstawiono wnioski z badań przeprowadzonych na próbie sześciu miejscowości w latach 2012–2014.

Słowa kluczowe: miejska przestrzeń turystyczna, metoda przewodnikowa, koncepcja przestrzeni turystycznej, Maghreb.

1. WPROWADZENIE

Dyskusja terminologiczna dotycząca przestrzeni turystycznej jest obecna w polskim środowisku akademickim od lat 70. XX w. Jedną z nowszych definicji tego pojęcia opracował A. KOWALCZYK (2015, s. 22), pisząc, że: „to obiektywnie istniejąca część przestrzeni geograficznej, a zarazem część szeroko rozumianej przestrzeni społecznej (obejmującej podprzestrzenie: kulturową, ekonomiczną i polityczną), która z racji swoich walorów jest (subiektywnie) spostrzegana przez turystów i potencjalnych turystów jako atrakcyjna i jest wykorzystywana w celach turystycznych, czego skutkiem są zmiany w środowisku przyrodniczym oraz w sferze społeczno-gospodarczej”.

Badaniem ewolucji przestrzeni turystycznej miast zajmowano się zwłaszcza w ośrodku łódzkim. Zbiornicze opracowanie wyników tych badań, przeprowadzonych z użyciem metody przewodnikowej, opublikował S. LISZEWSKI (2014). Wyraził on nadzieję, że takie podsumowanie ożywi dyskusję metodologiczną na temat przestrzeni turystycznej. Artykuł stanowi więc kontynuację rozważań o możliwości wykorzystania przewodników turystycznych w studiach nad turystyką miejską.

Przedmiotem zainteresowania autora artykułu jest miejska przestrzeń turystyczna w państwach Mag-

hrebu. Pierwsze opracowania naukowe dotyczące przestrzeni turystycznej tego regionu zaczęły powstawać już w latach 30. XX w. (WITES 2015). Badania krajów północnoafrykańskich często są odmienne od przeprowadzanych w Polsce. Warto sprawdzić, czy opracowana przez S. Liszewskiego metoda przewodnikowa jest pomocna w analizie ewolucji miejskiej przestrzeni turystycznej w Maghrebie. Głównym celem autora niniejszego artykułu jest zatem wskazanie zalet i ograniczeń wykorzystania metody przewodnikowej w kontekście badań turystycznych w tej części świata.

Do analizy wybrano po dwie miejscowości z każdego państwa uznawanego przez większość naukowców za rdzeń Maghrebu: Algier i Konstantynę w Algierii, Marrakesz i Tanger w Maroku oraz Susę i Tunis w Tunezji. Każdy z tych ośrodków cechuje się dużą atrakcyjnością turystyczną. Wszystkie są miastami historycznymi¹, a więc możliwe jest rozwijanie tam turystyki kulturowej. Ponadto cztery z nich (Algier, Susa, Tanger i Tunis) położone są nad morzem bądź oceanem, a w ich granicach znajdują się piaszczyste plaże. Marrakesz i Konstantyna leżą z kolei w pobliżu lub na obszarze malowniczych gór – odpowiednio: Atlasu Wysokiego i Atlasu Tellskiego.

2. TYPY PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ I METODA PRZEWODNIKOWA

Polskim badaczem, w którego dorobku koncepcja przestrzeni turystycznej zajmuje ważne miejsce, jest S. Liszewski (KOWALCZYK, DEREK 2010). Na podstawie charakteru działalności turystycznej oraz stopnia kształtowania przez nią przestrzeni geograficznej wyróżnił on pięć typów przestrzeni turystycznej: eksploracji, penetracji, asymilacji, kolonizacji i urbanizacji (LISZEWSKI 1995). Potwierdził również istnienie tych typów w miastach i stworzył dla nich graficzne przedstawienie ewolucji przestrzeni turystycznej na przykładzie Łodzi (LISZEWSKI 1999).

Koncepcja S. Liszewskiego została wykorzystana przede wszystkim w badaniach dotyczących Polski. W nawiązaniu do pięciu typów przestrzeni turystycznej opracowano cykl rozwoju przestrzeni turystycznej (WŁODARCZYK 2009) oraz stworzono model geograficznej transformacji przestrzeni turystycznej (KOWALCZYK 2011). Opisano także – na przykładzie Brunei – przestrzeń turystyczną kraju tropikalnego (WITES 2011). W późniejszych latach podejście to wykorzystano w badaniach przekształceń przestrzeni turystycznej Marrakeszu i innych miast leżących w Maghrebie (KAŁASKA 2015a, 2015b, 2017).

S. LISZEWSKI (1999), odwołując się do pracy A. ŻEBROWSKIEJ (1996), opracował sposób analizy przewodników turystycznych. U podstaw metody przewodnikowej leżało założenie, że w miarę uznawania nowych form miejskich za atrakcyjne turystycznie, zostają one wprowadzone do kolejnych edycji przewodnikowych. Stają się one wówczas częścią przestrzeni turystycznej. Zasadniczo więc, metoda przewodnikowa umożliwia badanie ewolucji miejskiej przestrzeni turystycznej na trzech płaszczyznach: ilościowej, jakościowej i przestrzennej. Metodę tę można uznać za „najbardziej przydatną w badaniach miejskiej przestrzeni turystycznej” (LISZEWSKI 2014, s. 37).

Metodę przewodnikową zastosowano w wielu pracach magisterskich (KARASEK 2013, MROZIŃSKA 2006, SZCZEPANIAK 2004). Dzięki analizie przewodników możliwe jest uzyskanie m.in. informacji o walorach turystycznych, które są zasadniczym powodem pojawienia się w mieście turystów. W opinii A. KOWALCZYKA (2011) to one umożliwiającą identyfikację przestrzeni turystycznej. Są zarazem składową przestrzeni eksploracji albo penetracji turystycznej.

3. OGRANICZENIA W BADANIU EWOLUCJI MIEJSKIEJ PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ W PAŃSTWACH MAGHREBU

Według A. BERTHONNETA (2006) źródła z zakresu turystyki miejskiej tego regionu są liczne i różnorodne. Należą do nich zarówno rękopisy i teksty drukowane (w tym roczniki statystyczne oraz prace dyplomowe), jak i ikonografie oraz materiały audiowizualne. Wśród nich znajdują się również przewodniki turystyczne, głównie w języku francuskim. Pomimo tej różnorodności materiały te były rozproszone po różnych instytucjach oraz w większości nie zostały jeszcze zdigitalizowane. Ich pozyskanie przez autora artykułu okazało się więc czasochłonne.

Materiał źródłowy dotyczący sześciu miast podanych analizie gromadzono na wiele sposobów. Część z nich została zakupiona w Polsce lub z Polski przez Internet. Inne uzyskano podczas kwerendy w polskich instytucjach oraz internetowych księgozbiorach francuskich. Wiele źródeł zostało zebranych podczas wyjazdów terenowych do Paryża i analizowanych miast Maghrebu i polegało na szukaniu odpowiedniej literatury w ministerstwach, uniwersytetach oraz bibliotekach. Pomimo różnorodnych źródeł dane z nich pochodzące rzadko miały postać ilościową. Trudne, a wręcz niemożliwe było tym samym przeanalizowanie na ich podstawie ewolucji przestrzeni turystycznej, zwłaszcza na próbie sześciu miast.

W długookresowych badaniach retrospekcyjnych nad turystyką – w oparciu o dane statystyczne – nie jest możliwe wyodrębnianie przestrzeni turystycznej w miastach Maghrebu. Przyczyną tego jest choćby brak możliwości dokładnego odtworzenia ruchu turystycznego, który jest warunkiem koniecznym i wystarczającym do zaistnienia tej przestrzeni (WŁODARCZYK 2009). Wprawdzie na podstawie kwerend w kraju i za granicą stwierdzono, że pierwsze dane o liczbie nocujących turystów w miastach regionu opublikowano już pod koniec lat 70. XIX w., wraz z pojawieniem się pierwszej wzmianki o liczbie Brytyjczyków nocujących w Algierze (JORDI 2009), jednak oficjalne dane z czasów kolonialnych były zbyt wybiórcze, aby za ich pomocą zidentyfikować przekształcenia przestrzeni turystycznej. Dotyczyło to nie tylko statystyk z okresu obcej dominacji w regionie, ale również z czasów postkolonialnych. Wiarygodność statystyk, publikowanych przez niepodległe państwa Maghrebu,

budziła zastrzeżenia ze względu na autorytarny sposób ich rządzenia (cyt. za: KIREGYERA 2015). Dostępność do przekonujących materiałów źródłowych na temat turystyki miejskiej nie zależała więc tylko od wskazanych przez S. LISZEWSKIEGO (2014) czynników, takich jak: wielkość miasta, liczba i mobilność turystów, ale również od rodzaju ustroju politycznego. O długookresowych przemianach przestrzeni turystycznej miast Maghrebu należy więc wnioskować na podstawie danych innych niż statyczne.

Coraz częściej to sami turyści, korzystając w czasie podróży z Internetu w telefonach komórkowych, tworzą bogaty zbiór danych na temat własnych zachowań przestrzennych. Umożliwia to prowadzenie, wspomnianego przez S. LISZEWSKIEGO (2014), stałego monitoringu ruchu turystycznego, tak trudnego do wdrożenia zwłaszcza w wielkich miastach krajów rozwijających się. Dzięki Internetowi mobilnemu w stosunkowo krótkim czasie mogą powstawać bazy danych o przestrzeni turystycznej. Udostępnione są one naukowcom przez właścicieli portali internetowych i podlegają analizom statystyczno-przestrzennym. Efektem pracy specjalistów w zakresie *big data* są m.in. *heat maps*, przedstawiające rozmieszczenie turystów w mieście (Li i in. 2016). *De facto* przeprowadza się delimitację przestrzeni turystycznej. Dane oparte na geotagach znajdują jednak zastosowanie wyłącznie w badaniach krótkookresowych nad przestrzenią turystyczną, również w odniesieniu do miast Maghrebu. Wiąże się to z faktem, że większość popularnych obecnie serwisów internetowych – zwłaszcza mediów społecznościowych – powstała po 2004 r.

Sposobem zbierania danych o turystyce miejskiej Maghrebu były przede wszystkim badania terenowe. Badacze gromadzili dane głównie w oparciu o obserwacje zachowań turystów, ankiety/wywiady z turystami (MAJDOUB 2011) i – co spotykane rzadziej – z wykorzystaniem inwentaryzacji elementów zagospodarowania turystycznego. Opisywano jednak stan przestrzeni turystycznej miast regionu, a nie jej rozwój. Opracowania naukowe tego typu powstawały zbyt rzadko, aby na ich podstawie analizować przemiany miejskiej przestrzeni turystycznej regionu w długim okresie.

Niejednokrotnie w badaniach nad turystyką miejską w Maghrebie łączono terenowe metody gromadzenia danych z kameralnymi. Dane czerpano z analiz kwestionariuszy ankietowych zebranych w terenie, jak i z planów miast, map turystycznych, kart pocztowych, filmów (LEROUX 2008, TRABELSI 2011, WIDMER-MUNCH 1990). W opinii autora artykułu mnogość stosowanych metod utrudniała porównywanie miast. Wyciąganie wniosków ogólnych

o przestrzeni turystycznej – wielu miast regionu o podobnym charakterze, a nie tylko pojedynczych ośrodków – praktycznie było niemożliwe.

4. MOŻLIWOŚCI WYKORZYSTANIA METODY PRZEWODNIKOWEJ W BADANIACH EWOLUCJI PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ W WYBRANYCH MIASTACH MAGHREBU

Możliwości badania procesu ewolucji przestrzeni turystycznej miast Maghrebu są ograniczone, głównie ze względu na brak materiałów źródłowych lub ich małą wiarygodność. Autor niniejszego artykułu wykorzystał więc pośredni sposób gromadzenia i analizy danych, czyli metodę przewodnikową.

4.1. WYBÓR PRZEWODNIKÓW TURYSTYCZNYCH DO ANALIZY

S. LISZEWSKI (2014) stwierdził, że nie zawsze można używać przewodników turystycznych w badaniach miejskich nad przestrzenią turystyczną. Tym samym ważne jest, aby ocenić je pod względem przydatności do badania i na tej podstawie przeprowadzić ich właściwą selekcję.

Materiał przewodnikowy powinien uwzględniać pięć kryteriów (LISZEWSKI 2014). Cztery z nich bez wątplenia spełniały zebrane do analizy przewodniki o wybranych miastach Maghrebu. Po pierwsze, zdecydowaną większość z nich tworzyli eksperci. Zwłaszcza autorzy publikujący w okresie kolonialnym pisali opracowania poprzedzone długoletnimi wyprawami. Byli to najczęściej ludzie nauki (również geografowie), artyści, podróżnicy (BERTHONNET 2006). Po drugie, w ich treści uwzględniano całość obszaru miasta, a nie tylko jego fragmenty. Po trzecie przewodniki te były aktualizowane dosyć szybko. Na potwierdzenie tego stwierdzenia można przytoczyć fakt, że kubba Almorawidów – odnaleziona przez archeologów w Marrakeszu w 1948 r. pod jednym z budynków kompleksu religijnego – została wymieniona w przewodniku już sześć lat po jej odkryciu (RICARD 1954). Po czwarte – co autor artykułu uważa za najważniejsze – większość zebranych przewodników uwzględniająca w opisie Maghreb była publikowana przez jeden dom wydawniczy przez okres przynajmniej kilku dekad. Była to firma Hachette, która nieprzerwanie od 1862 r. do dzisiaj wydaje serie przewodnikowe – początkowo była to kolekcja Guide Joanne, a następnie Guides Bleus. Częste wznowienia ukazywały się zwłaszcza w okresie kolonialnym, kiedy wraz z końcem licznych akcji

militarnych pacyfikujących zbuntowane obszary Maghrebu, możliwe było rozwijanie tam turystyki. Wymagało to aktualizacji materiałów promocyjnych, zwłaszcza przewodników (BOUTBOUQALT 2009). W okresie pokolonialnym wydawano je nieco rzadziej, ale sukcesywnie. Te 150 lat publikacji – podobnie jak 100-letni okres dla miast w Polsce (LISZEWSKI 2014) – wydaje się optymalne do badania ewolucji przestrzeni turystycznej miast Maghrebu. W dużym stopniu gwarantuje bowiem ciągłość analizy praktycznie od pojawienia się pierwszych jej fragmentów w ośrodkach miejskich tego regionu. Analiza konkretnego wydawnictwa dała więc możliwość utworzenia bazy danych, opracowanej z wykorzystaniem jednego rodzaju materiałów źródłowych.

Ostatni warunek, który powinny spełniać przewodniki użyte do analizy przestrzeni turystycznej, uwzględnia cel publikacyjny. Według S. LISZEWSKIEGO (2014) nie mogą one być robione na zamówienie. Należy unikać więc przewodników o charakterze promocyjnym albo komercyjnym. W opinii autora artykułu tego kryterium w dużym stopniu nie spełnia zgromadzony materiał przewodnikowy o miastach Maghrebu, zwłaszcza publikowany w okresie kolonialnym. Już R. BARTHES (1957) „obnażył” ideologię propagowaną w przewodnikach Guides Bleus, a ich twórcom zarzucił uleganie politycznym presjom. Dowodem na to jest choćby fakt, że pierwszy przewodnik wydany w całości o Maroku zawierał przedmowę napisaną przez generała L.H.G. Lyauteya – nie tylko rezydenta generalnego we francuskim protektoracie marokańskim, ale również twórcę polityki turystycznej regionu. Przewodniki turystyczne z czasów francuskich można więc uznać za materiał kolonialnej propagandy turystycznej (BOUTBOUQALT 2009). W czasach pokolonialnych narracja Francuzów tworzących przewodniki po Maghrebie, podobnie jak w materiałach prasowych (KALASKA, WITES 2015), miała również charakter ideologiczny (neokolonialny). Chociaż z czasem zjawisko to traciło na intensywności. Autor niniejszego artykułu nie zrezygnował jednak z wykorzystania zebranych przewodników. Jednocześnie stwierdził, że przy interpretacji wyników analiz należy uwzględnić przekonania ich autorów o opisywanym obszarze i ludziach tam mieszkających. Jest to więc czynnik ograniczający, a nie dyskwalifikujący użycie przewodników w badaniach nad przestrzenią turystyczną ośrodków miejskich Maghrebu.

Uznając, że charakterystyka zgromadzonych przewodników umożliwia przeprowadzenie badania, na dalszym etapie postępowania dokonano wyboru publikacji przeznaczonych do analizy. Jeżeli pomiędzy publikacjami Hachette występowały luki czasowe (przynajmniej 10-letnie), decydowano się na inne wydawnictwa francuskojęzyczne. W sytuacji, kiedy i to było niemożliwe, wybierano przewodniki angielskoję-

zyczne. Ostatecznie prześledzono ewolucję przestrzeni turystycznej analizowanych miast, opierając się na 70 przewodnikach wydanych w latach 1862–2014 i poświęconych w całości jednemu bądź dwóm państwom Maghrebu. Przeważająca część tych publikacji (50 z nich) została napisana w języku francuskim, reszta zaś – po angielsku. Okresu kolonialnego (1862–1955) dotyczyło 30 pozycji, zaś czasów niepodległości (1969–2014) – 40. W początkach funkcjonowania suwerennych państw regionu przewodniki turystyczne nie były ogłaszane drukiem, stąd przerwa pomiędzy 1955 a 1969 r.

4.2. SPOSOBY ANALIZY PRZEWODNIKÓW TURYSTYCZNYCH

Po wyborze przewodników po miastach Maghrebu skoncentrowano się na ich analizie. W sumie w bazie danych znalazło się 8207 form miejskich. Przynajmniej raz budowały one przestrzeń turystyczną jednego z sześciu wziętych do próby ośrodków miejskich i znajdowały się wewnątrz obszaru wyznaczonego granicami administracyjnymi z 2014 r.

Ze względu na ograniczoną objętość tekstu niniejszego artykułu autor przedstawia tylko wybrane aspekty analizy. Odnosi się do możliwości badawczych każdej z trzech kategorii, skupiając się zwłaszcza na podejściu ilościowym.

Ujęcie ilościowe

W kategoriach ilościowych miejską przestrzeń turystyczną w Maghrebie zbadano – podobnie jak w Polsce (LISZEWSKI 2014) – poprzez zliczanie z przewodników elementów ją tworzących. Umożliwiło to identyfikację kierunków i tendencji przemian tej przestrzeni. Dotyczyło to zwłaszcza przestrzeni penetracji turystycznej, na którą składały się formy miejskie odwiedzane przez turystów w celach poznawczych. Każdą z nich zgrupowano według typu komponentu dziedzictwa kulturowego, charakterystycznego dla tego regionu. Za S. LISZEWSKIM (2014) przyjęto jednak, że ich grupowanie jest subiektywne i zależy od wielkości miasta, jego historii, działalności lokalnych władz oraz innych czynników. Następnie liczebność form miejskich w każdej z wyróżnionych grup przedstawiono na osi czasu. Na ich podstawie określono, jak zmieniała się atrakcyjność turystyczna badanych miast.

W niniejszym artykule odniesiono się nieco szerzej do innych typów przestrzeni turystycznej, które według S. LISZEWSKIEGO (1999) również można badać z wykorzystaniem przewodników. Nie było to jednak do tej pory stosowane. Analizując sześć miast afrykańskich, prześledzono przemiany przestrzeni asymilacji turystycznej. Składały się na nią formy miejskie, gdzie zachodziła interakcja pomiędzy turystami a mieszkań-

cam. W uproszczeniu przyjęto, że była nimi większość elementów zagospodarowania turystycznego, umieszczana w przewodnikach w formie listy. Lista ta znajdowała się zaraz przed zasadniczym opisem miasta lub po nim albo na końcu książki w spisie alfabetycznym. Wyjątkiem były obiekty noclegowe, które uznano za części budujące przestrzeń kolonizacji turystycznej. Na przykładzie Susy stwierdzono, że ich liczba – określona na podstawie przewodników – pokrywała się z danymi uzyskanymi z innych źródeł jedynie do końca lat 80. XX w. Metoda przewodnikowa nie przydała się zatem do odtworzenia zagospodarowania turystycznego miast Maghrebu w latach 1990–2014. W przewodnikach dokonywano wówczas daleko idącej selekcji obiektów.

W badaniu nie tylko prześledzono zmiany liczby elementów tworzących przestrzeń turystyczną miast Maghrebu, ale również wyznaczono i zinterpretowano podstawowe charakterystyki statystyczne tej przestrzeni. Obliczono m.in. wyrażony w wartościach dziesiętnych udział tworzących tę przestrzeń form miejskich, reprezentujących pewien wariant danej cechy (tj. określono częstość względną). Korzystając z podziału przestrzeni turystycznej na typy funkcjonalne (LISZEWSKI 1999), wyróżniono trzy takie warianty: przestrzeń eksploracji i penetracji turystycznej, przestrzeń kolonizacji turystycznej, przestrzeń asymilacji turystycznej. Dyskusyjne było wydzielenie – jako jednego typu – przestrzeni penetracji i eksploracji. Wynikało to z ograniczeń związanych z charakterystyką poddanych analizie przewodników, których konstrukcja wymusiła sposób identyfikacji tych typów. Z reguły był to ciągły tekst, w którym opisywano nie tylko atrakcje turystyczne, ale również zasoby turystyczne mogące się nimi stać. Dotyczyło to zwłaszcza okresu kolonialnego, kiedy przewodniki stanowiły ważny materiał promocyjny. Niemożliwe było więc rozróżnienie, które formy miejskie stanowiły część przestrzeni penetracji, a które – przestrzeni eksploracji. Aby analiza obejmowała przyjęty zakres czasowy, zdecydowano się uprościć procedurę, przyporządkowując te formy do jednego typu – do przestrzeni eksploracji i penetracji – zgodnie z wcześniej wspomnianą lokalizacją w przewodniku. Świadomie zrezygnowano z traktowania form miejskich opisywanych w przewodnikach jako części przestrzeni urbanizacji turystycznej. Przestrzeń ta rzadko występuje w obrębie miasta i jego granic administracyjnych (LISZEWSKI 1999). Jest ona trudna do wyznaczenia i dotychczas nie opracowano procedury jej identyfikacji na podstawie metody przewodnikowej.

Metoda przewodnikowa „może posłużyć również do bardziej wyrafinowanych statystycznie analiz porównawczych” (LISZEWSKI 2014, s. 42), dlatego też porównano strukturę przestrzeni turystycznej badanych

miast Maghrebu. Strukturę tę tworzyły formy miejskie pogrupowane w funkcjonalne typy S. LISZEWSKIEGO (1999). Do określenia stopnia podobieństwa zastosowano, wykorzystywany w analizach turystycznych, względny wskaźnik podobieństwa struktur (GONIA 2010). Był nim współczynnik Renkonena, który określa stopień zgodności dwóch zbiorów, czyli w tym przypadku elementów przestrzeni turystycznej dwóch miast – w miarę możliwości – w tym samym roku (cyt. za: CHOMĄTOWSKI, SOKOŁOWSKI 1978). Obliczono go na podstawie wskaźnika struktury². Następnie wartości współczynnika Renkonena uśredniono dla danego miasta w konkretnych okresach, wykorzystując średnią arytmetyczną. Badanie porównawcze zaczęto od 1919 r., ponieważ w tym roku opublikowano pierwszy przewodnik po Marrakeszu (tab. 1).

Tab. 1. Uśredniony współczynnik podobieństwa Renkonena dla struktury przestrzeni turystycznej wybranych miast Maghrebu w latach 1919–2014

Miasto	Okres		
	kolonialny (1919–1955)	pokolonialny (1969–2014)	1919–2014
Algier	0,89	0,67	0,78
Tunis	0,88	0,72	0,78
Konstantyna	0,88	0,66	0,77
Susa	0,84	0,61	0,68
Marrakesz	0,90	0,72	0,79
Tanger	0,66	0,68	0,67

Źródło: opracowanie własne na podstawie analizy przewodników turystycznych.

W całym okresie badawczym struktura przestrzeni turystycznej Tangeru była najmniej podobna do struktur pozostałych miast (najniższa wartość wskaźnika podobieństwa struktur – 0,67). Zwłaszcza w czasach kolonialnych podobieństwo struktury przestrzeni turystycznej tego miasta w odniesieniu do innych ośrodków było stosunkowo niewielkie – na poziomie 0,66 (w przypadkach innych miast wartość wskaźnika oscylowała między 0,84 a 0,90). Tanger posiadał wówczas status strefy międzynarodowej, gdzie gwarantowano liczne swobody obywatelskie. Kwitła tam rozrywka, na potrzeby której rozwijano infrastrukturę służącą turystom i mieszkańcom (elementy przestrzeni asymilacji). Pozostałe miasta – Marrakesz, Algier, Konstantyna, Tunis, Susa – wchodziły w skład kolonialnego imperium francuskiego. Oddziaływanie władz na przestrzeń turystyczną było więc w nich zbliżone. Medyny tych miast były na potrzeby turystów – głównie Francuzów – przekształcane w skanseny kultury islamskiej. Ich przestrzeń turystyczną tworzyły przeważnie zabytki arabsko-berberyjskie (elementy przestrzeni eksploracji i penetracji).

W okresie pokolonialnym podobieństwo struktury przestrzeni turystycznej każdego z pięciu branych pod uwagę miast (z wyłączeniem Tangeru) do pozostałych było mniejsze w porównaniu z okresem kolonialnym. Różnica wartości wskaźnika podobieństwa Renkone na pomiędzy tymi okresami wynosiła 0,16–0,23. Strategie rozwoju turystyki miejskiej różniły się w granicach jednego państwa. Przykładowo, w Susie powstał jeden z głównych w Tunezji ośrodków turystyki wypoczynkowej, a w Tunisie – kulturowej i biznesowej.

Ujęcie jakościowe i przestrzenne

S. LISZEWSKI (2014) wskazał, że badania przestrzenne na temat ewolucji miejskiej przestrzeni turystycznej mogą być prowadzone m.in. poprzez:

- a) wrysowanie form miejskich w siatkę pól podstawowych – kwadratów, sześciokątów albo innych figur geometrycznych – pokrywających miasta do ich granic administracyjnych. M. ŚWIESZCZAK (2007), w badaniach nad Heidelbergiem, przyporządkowała kwadratowi określony typ funkcjonalny przestrzeni turystycznej. Jeśli w granicach jednego pola nakładały się przynajmniej dwa typy, to uznawała ona tylko jeden, który zajmował większą powierzchnię bądź zawierał większą liczbę elementów definiujących ten typ. W badaniach nad sześcioma miastami Maghrebu nie można było wykorzystać tego podejścia. Ograniczeniem był brak możliwości ustalenia współrzędnych geograficznych niektórych form miejskich, szczególnie w czasach kolonialnych. Na podstawie przewodników, jak i innych źródeł często nie można było doprecyzować ich lokalizacji.
- b) zaznaczanie form miejskich na podkładzie kartograficznym z jednostkami morfologicznymi. W przypadku badanych miast Maghrebu możliwe było wykonanie tej czynności. Nie uwzględniono jednak dużej liczby tych jednostek, ponieważ często nie można było określić dokładnego adresu analizowanych form miejskich wyróżnionych z przewodników. Ograniczono się więc do dwóch jednostek morfologicznych. Były nimi: medyna o krętych i wąskich uliczkach, jak i obszar leżący poza nią, o układzie ulic zbliżonym do zachodnioeuropejskiego.

Według S. LISZEWSKIEGO (2014) jakościowa płaszczyzna analizy przewodnikowej opiera się m.in. na określeniu rangi form miejskich w przestrzeni turystycznej. Uznał on objętość tekstu za przejaw tego znaczenia. Na podstawie przewodnika oblicza się więc wyrażony w procentach udział zsumowanej liczby znaków o danym rodzaju formy miejskiej do ogólnej liczby znaków w tekście przypadającej na analizowane miasto. Jest to jednak czynność pracochłonna.

Charakter większości wybranych do analizy przewodników umożliwił autorowi niniejszego artykułu szybszą identyfikację najważniejszych obiektów budujących przestrzeń turystyczną wybranych miast Maghrebu. W przewodnikach Guides Bleus zastosowano bowiem system gwiazdek na oznaczenie obiektów szczególnie atrakcyjnych dla turystów (w domyśle: atrakcyjniejszy obiekt był częściej odwiedzany przez podróżnych). Najprawdopodobniej były to więc fragmenty przestrzeni penetracji turystycznej. Warto podkreślić, że nie zawsze w analizowanych przewodnikach wyróżniano gwiazdką – czy w inny sposób – obiekty z największą liczbą znaków w tekście.

5. KONKLUZJA

W niniejszym artykule podjęto problem związany z możliwością badania ewolucji miejskiej przestrzeni turystycznej w sytuacji braku (lub dużego ograniczenia) materiałów źródłowych. Z takim przypadkiem mamy do czynienia w Maghrebie. Dane na temat turystyki miejskiej tego regionu są niekompletne i słabo porównywalne, a ich wiarygodność budzi wątpliwości.

W artykule wskazano zalety i ograniczenia wykorzystania metody przewodnikowej w analizie ewolucji miejskiej przestrzeni turystycznej w Maghrebie. Przedstawiono w nim część wniosków z wyników badań przeprowadzonych na potrzeby pracy doktorskiej na próbie sześciu miast: Algieru i Konstantyny (Algieria), Marrakeszu i Tangeru (Maroko), Tunisu i Susy (Tunezja).

Największą zaletą zaproponowanej przez S. Liszewskiego metody przewodnikowej jest długookresowe śledzenie zmian przestrzeni turystycznej w miastach Maghrebu. Przewodniki turystyczne są właściwie jedynym rodzajem źródeł porównywalnych danych, dotyczących turystyki miejskiej, dla rozpatrywanego obszaru i okresu ponad 100 lat. Analiza treści przewodnikowej gwarantuje uzyskanie zestandaryzowanych danych, dzięki którym można analizować miejską przestrzeń turystyczną na wielu płaszczyznach. Przyporządkowanie form miejskich do jednego z pięciu typów funkcjonalnych przestrzeni turystycznej (LISZEWSKI 1999) umożliwia porównywanie struktury tej przestrzeni pomiędzy miastami (na podstawie np. współczynnika podobieństwa Renkone na). Ponadto sposób opracowania treści niektórych wziętych do badania przewodników – jak wyróżnienie graficzne wybranych obiektów w serii Guides Bleus wydawnictwa Hachette – pozwala na śledzenie zmian atrakcyjności przestrzeni turystycznej. Jest to wcześniej nieopisany w literaturze przedmiotu prosty sposób badań jakościowych.

Ograniczenia możliwości wykorzystania metody przewodnikowej w badaniach nad ewolucją miejskiej przestrzeni turystycznej w Maghrebie wynikają bardziej z charakterystyki dostępnych przewodników turystycznych niż ze specyfiki samego obszaru. Większy wpływ na analizę ma ich struktura i profil biograficzny autorów niż odmienność kulturowa regionu. Wykorzystanie metody przewodnikowej ograniczone jest m.in. przez zaangażowanie ideologiczne ich twórców z czasów kolonialnych. W badaniach ilościowych stosowanie niektórych metod statystycznych – na podstawie dość skromnej liczby zmiennych uzyskanych z analizy przewodnikowej – jest wątpliwe. W przypadku bardziej wyrafinowanych badań przestrzennych metoda przewodnikowa – nawet przy wsparciu innych sposobów analizy – jest mało efektywna. Nie można bowiem określić współrzędnych geograficznych części form miejskich tworzących przestrzeń turystyczną.

PRZYPISY

¹ W części miast Maghrebu zabytkowym centrum, stale funkcjonującym i nieopuszczonym przez mieszkańców, jest medyna. Przyjęto, że historyczne miasto tego regionu to miasto, które w granicach administracyjnych składa się z dwóch części, czyli z: a) medyny powstałej w średniowieczu za panowania arabskiego, b) nowego miasta, w skład którego wchodzi dzielnica europejska, utworzona i rozwijana w czasach kolonialnych, oraz inne dzielnice powstałe w okresie pokolonialnym.

² Współczynnik Renkonena to iloraz sumy mniejszych wartości wskaźników struktur w danej parze zbiorów i sumy większych wartości wskaźników. Im jego wartość jest bliższa 1, tym porównywane struktury są do siebie bardziej zbliżone (GONIA 2010).

BIBLIOGRAFIA

- BARTHES R., 1957, *Mythologies*, Points Seuil, Paris.
- BERTHONNET A., 2006, *Le tourisme en Algérie (de 1880 aux années 1940): une histoire à écrire*, „Revue Tourisme”, 15, s. 1-15.
- BOUTBOUQALT T., 2009, *Mobilités coloniales et propagande touristique au Maroc: fondements de base et processus d'évolution*, [w:] H. Kazdaghli, C. Żytnicki (red.), *Le tourisme dans l'empire français: Politiques, pratiques et imaginaires (XIXe-XXe siècles)*, Société française d'Histoire d'Outre-Mer, Paris, s. 97-109.
- CHOMĄTOWSKI S., SOKOŁOWSKI A., 1978, *Taksonomia struktur*, „Przegląd Statystyczny”, 2, s. 217-222.
- GONIA A., 2010, *Znaczenie województwa kujawsko-pomorskiego w turystyce bydgoskich szkół*, [w:] W. Żukow, R. Muszkieta, M. Napierała, M. Barczak (red.), *Stan i rozwój regionalnej turystyki, rekreacji i rehabilitacji*, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz, s. 66-87.
- JORDI J.J., 2009, *Le temps des hiverneurs: les Anglais en Algérie' (1880-1914)*, [w:] H. Kazdaghli, C. Żytnicki (red.), *Le tourisme dans l'empire français: Politiques, pratiques et imaginaires (XIXe-XXe siècles)*, Société française d'Histoire d'Outre-Mer, Paris, s. 29-36.
- KALASKA M., WITES T., 2015, *Perception of the relations between former colonial powers and developing countries*, „Third World Quarterly”, 36, 10, s. 1809-1826.
- KALASKA M., 2015a, *Changes in the distribution of quantitative features of guest houses in the Medina of Marrakesh*, „Miscellanea Geographica - Regional Studies on Development”, 19, 1, s. 5-11.
- KALASKA M., 2015b, *Teoretyczna i rzeczywista przestrzeń penetracji turystycznej na przykładzie Marrakeszu w czasach kolonialnych. Ujęcie metodologiczne*, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń w turystyce. Znaczenie i wykorzystanie*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 485-514.
- KALASKA M., 2017, *Przestrzeń turystyczna w strukturze miasta na wybranych przykładach z państw Maghrebu*, praca doktorska w Instytucie Studiów Regionalnych i Globalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- KARASEK K., 2013, *Przestrzeń turystyczna Bydgoszczy*, praca magisterska w Instytucie Geografii Miast i Turystyki Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- KIREGYERA B., 2015, *The emerging data revolution in Africa: strengthening the statistics, policy and decision-making chain*, Sun Press, Stellenbosch.
- KOWALCZYK A., 2011, *Geograficzne aspekty przestrzeni turystycznej (nowe spojrzenia na koncepcję przestrzeni turystycznej)*, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna. Czynniki, różnorodność, zmiany*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 29-38.
- KOWALCZYK A., 2015, *Przestrzeń turystyczna – wieloznaczność pojęcia*, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna. Znaczenie i wykorzystanie*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 11-26.
- KOWALCZYK A., DEREK M., 2010, *Zagospodarowanie turystyczne*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- LEROUX S., 2008, *Le rapport à l'autre à travers le rapport à l'espace: l'exemple du tourisme français à Marrakech*, praca doktorska na Université des Sciences et Technologie Lille 1, Lille.
- LI Y., XIAO L., YE Y., XU W., LAW A., 2016, *Understanding tourist space at a historic site through space syntax analysis: The case of Gulangyu, China*, „Tourism Management”, 52, s. 30-43.
- LISZEWSKI S., 1995, *Przestrzeń turystyczna*, „Turystyka”, 5, 2, s. 87-103.
- LISZEWSKI S., 1999, *Przestrzeń turystyczna miasta (przykład Łodzi)*, „Turystyka”, 9, 1, s. 51-73.
- LISZEWSKI S., 2014, *Miejska przestrzeń turystyczna. Metody badań. Ewolucja i jej prawidłowości*, „Turystyka/Tourism”, 24, 1, s. 37-47.
- MAJDOUB W., 2011, *Médina de Sousse: les enjeux de la gestion touristique d'une ville historique inscrite au patrimoine mondial*, „Téoros”, 30, s. 47-58.
- MROZIŃSKA J., 2006, *Rozwój przestrzeni turystycznej Warszawy w XX wieku w świetle treści przewodników*, praca magisterska w Instytucie Geografii Miast i Turystyki Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- RICARD P., 1954, *Maroc*, Hachette, Paris.
- SZCZEPANIAK A., 2004, *Rozwój przestrzeni turystycznej Krakowa na podstawie analizy treści przewodników turystycznych*, praca magisterska w Instytucie Geografii Miast i Turystyki Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- ŚWIESZCZAK M., 2007, *Przestrzeń turystyczna Heidelbergu*, praca magisterska w Instytucie Geografii Miast i Turystyki Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- TRABELSI M., 2011, *La médina de Tunis: tourisme, patrimoine et gentrification*, praca magisterska na Université Paris 1, Paris.
- WIDMER-MUNCH R., 1990, *Des Tourismus in Fes und Marrakech: Strukturen und Prozesse in bipolaren Urbanraumen des islamischen Orients*, Wepf & Co, Basel.
- WITES T., 2011, *Przestrzeń turystyczna w Brunei*, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna. Czynniki, różnorodność, zmiany*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 413–422.
- WITES T., 2015, *Przestrzeń turystyczna w krajach rozwijających się. 20 lat od koncepcji Martina Oppermanna*, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna. Znaczenie i wykorzystanie*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 67–86.
- WŁODARCZYK B., 2009, *Przestrzeń turystyczna. Istota. Koncepcje. Determinanty rozwoju*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- ŻEBROWSKA A., 1996, *Obraz turystyczny Łodzi w świetle analizy zawartości treści przewodników*, praca magisterska w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Artykuł wpłynął:
15 sierpnia 2018 r.
Zaakceptowano do druku:
28 września 2018 r.